

SVENSK NUMISMATISK TIDSKRIFT

september 5 • 2018

Bestämning av omtvistade
svenska brakteater med vetenskapliga metoder
Svenskt tecken i latinsk text år 1627 blev NICÖPENSIS
Från Stockholm till Augsburg — och åter
SNF:s årsmöte i Åbo 2018
Numismatisk disputation 2018

30 kronor

Bestämning av omtvistade svenska brakteater med vetenskapliga metoder

Av Roger Svensson

I denna artikel bestäms och dateras några omtvistade svenska medeltida brakteater. Analysen utgår ifrån de fyra vetenskapliga metoder som diskuterades av författaren i SNT 2018:2: 1) *text*; 2) *myntfynd*; 3) *myntfötter* och 4) *sociala attribut*.

Under medeltiden präglades i Sverige inte bara liknande mynttyper som nere på kontinenten utan man applicerade även typernas korresponderande myntningspolitik. Ett system med periodiska myntindragningar existerade i Sverige 1180–1290 då endast brakteater präglades. Den ökade monetariseringen i slutet av 1200-talet gjorde indragningarna ineffektiva och de tidsbegränsade brakteaterna ersattes med långlivade tvåsidiga mynt cirka 1290 – precis som på kontinenten. Som kompensation för uteblivna växlingsavgifter sänkte de svenska kungarna stegvis silverhalten i mynten, en process som fortsatte till medeltidens slut.

Det finns andra kopplingar med övriga Europa. Över tiden förändrades de europeiska brakteaterna: mindre diameter, högre relief, sjunkande vikt och grövre motiv. Dessutom blev inskrifterna kortare över tiden och försvann nästan helt efter omkring 1230. Trender som stämmer ganska väl överens med de svenska. Några av de tidigaste svenska brakteaterna i slutet av 1100-talet och början av 1200-talet har en högt konstnärlig stil som tyder på att utländska myntgravörer har anlitats. Slutligen finns det ikonografiska kopplingar då många utav motiven är hämtade från kontinentala brakteater, till exempel bröstbild av kung med svärd och riksäpple,

krönt huvud, kräkla och olika djur såsom fåglar och lejon.

Biskoplig myntning – tydliga kyrkliga symboler

Det finns inga bevarade dokument som visar att biskopar har haft mynt rätt under svensk medeltid. Några brakteater daterade till perioden 1190–1215 med kräkla, biskopshuvud med mitra samt kors med snedställd kräkla som motiv talar dock sitt tydliga språk (LL IB:1a, 2 och 3). Bild 1–3. Dessa brakteater följer svealändsk myntfot och är attribuerade till ärkebiskoparna i Uppsala.

En götlandsbrakteat med patriarkalkors som motiv har diskuterats i litteraturen. Den har Lödöse som myntort och har daterats till 1150-talet. Bild 4.

Datering och myntort finns det ingen anledning att ifrågasätta, eftersom Ekre (1988) har dokumenterat myntningsavfall i Lödöse. Frågan är i stället *vem* som har präglat brakteaten. Jonsson (1995) menar att kung Sverker den äldre (1136–1157) utan tvekan måste ha präglat denna brakteat. Men någon noggrannare motivering ges inte. Redan Klackenbergs

(1992) framför åsikten att brakteaten kan ha utgivits av Bengt den gode, biskop av Skara 1150–1190. Arnell (2001) argumenterade sedan för att denna brakteat med högsta sannolikhet var präglad av Skarabiskopen.¹

Patriarkalkorset var en tydlig kyrklig symbol under högmedeltiden och utgör den översta delen av en dubbelkorsspira. Som nämns i min artikel i SNT 2018:2 så är de kyrkliga myntherrarna bäst på att markera vilket samhällsskikt de tillhör på sina mynt. Det finns inte ett enda exempel där kungar eller kejsare under denna period sätter ut biskopliga symboler på sina brakteater om de är ensamma myntherrar – varken i Skandinavien eller någon annanstans. Lägg därtill att Skara biskopskrönika på flera ställen berättar om att Bengt den gode betalade "*mæd sinum pænningum*", så är det svårt att tolka detta på något annat sätt än att han betalade med sina egna präglade penningar. Vi kan därför vara helt säkra på att en kyrklig person har präglat denna brakteat med patriarkalkors.

Biskopen av Skara hade sin starkaste period just under början och mitten av 1100-talet innan ärkebis-

1–3. Tre svealändska biskopsbrakteater, 1190–1215.
1. Vikt 0,24 g, Ø 16 mm, LL IB:1a. 2. LL IB:2, 0,17 g. 3. LL IB:3.

4. Brakteat med patriarkalkors. Lödöse, biskop Bengt den gode (1150–90), penning präglad efter 1153. Patriarkalkors i punktring.
Vikt 0,15 g, Ø 14 mm. Schive VI:48.

kopsstiftet i Uppsala var inrättat. Skarabiskopen var därför underställd ärkebiskopen i Lund under 1150-talet. Nästan alla viktiga biskopar i Danmark hade andel i kungens myntning under denna tidsperiod. Delad mynträtt mellan biskop och en "svensk kung" är därför ett alternativ. Det är dock inte helt klart om det är Sverker den äldre (1137–1156), som hade en relativt svag position i Västra Götaland, eller Erik Jedvardsson (1156–1160), som var stark i samma område, som skulle kunna vara den andre myntherren.

Präglingen av brakteater med patriarkalkors ligger mycket väl i linje med den påvliga kardinalen Nicholas Breakspeares besök i Sverige år 1153.² Syftet med hans vistelse i Norge (1152) och Sverige (1153) var att inrätta ärkestift i de båda länderna, bilda nationella kyrkoprovins och införa betalningen av peterspenning till Rom. Det var även meningen att kyrkan skulle bli friare gentemot kungen. För att peterspenningen skulle kunna samlas in och erläggas vid det påvliga skattekontoret i Brügge var det mer eller mindre nödvändigt med betalning i mynt. Varor kan knappast ha skickats som skatt till Brügge.

Än viktigare är att ett eget myntsystem behövs för att räkneenheten en penning ska vara definierad, som var den summa varje familj årligen skulle betala i peterspenning. Vi kan alltså anta att brakteaten med patriarkalkors tidigast har börjat präglas år 1153.

Mötet i Linköping gav inga resultat angående ärkestiftet, eftersom de olika ätterna inte kunde enas om var ärkestiftets säte skulle ligga, men löfte gavs om att peterspenningen skulle betalas till Rom. På sin väg från Norge till Linköping antas det att kardinalen måste ha färdats via Lödöse (Arnell 2001). Detta var den enda hamnen mot väster och den viktigaste handelsstaden i Västra Götaland. Det faller då naturligt att myntprägling startade här.

Efter 1170 försköts den kyrkliga makten till ärkebiskopen i Uppsala.

5–7. Tre brakteater med REX VPSALIE. KMK samling.

5. Svealand, okänd kung och myntort. Kors, + REX VPSALIE, omskriften retrograd, vikt 0,37 g, Ø 19 mm, LL VIII:1.
6. Svealand, okänd kung och myntort. Krona, + REX VPSALIE, omskriften retrograd, vikt 0,36 g, Ø 18 mm, LL VIII:2.
7. Svealand, okänd kung och myntort. A, + REX VPSALIE, vikt 0,32 g, Ø 18 mm, LL VIII:3.

Och som nämnts ovan var det just han som lät prägla brakteater i Svealand mellan 1190 och 1215. Den kyrkliga makten och administrationen etablerade sig troligen före den kungliga på nationell nivå i det blivande Sverige under 1100-talet. Detta ger ytterligare stöd för att en biskop har varit delaktig vid utgivningen av brakteater med patriarkalkors. Om dessutom brakteaten med patriarkalkors skulle vara helt biskoplig så utesluter detta inte att även "kungen" myntade i Lödöse samtidigt (jfr Sigtuna).

Kunglig myntning – REX VPSALIE-brakteaterna

Några av de mest omtvistade svenska brakteaterna är de så kallade REX VPSALIE-brakteaterna. Bild 5–7. Dessa finnas med tre olika huvudmotiv: kors, krona och bokstaven A. Samtliga har ovannämnda omskrift eller varianter därav. Ibland är omskriften retrograd – läsbar från undersidan. Vi använder de fyra metoderna från min artikel i SNT 2018:2:

1. Omskriften REX anger att det är en kung som är myntherre. Texten antyder att mynten har präglats i Uppsala. Alternativet är att myntherren är kung över ett område med Uppsala som centrum. Både den långa texten med fullständiga ord och i synnerhet den retrograda omskriften indikerar att brakteaterna är präglade en bra bit före 1250, högst sannolikt före 1235.

2. Brakteaterna har hittats som lösfynd på ett antal olika ställen. Endast fyra exemplar är kända: två från Flaska mur (Uppland), ett från Västerhus kapell (Jämtland) och ett med okänd

härkomst. Båda är ruiner efter kyrkor uppförda på 1100-talet.

3. Med en vikt på drygt 0,3 gram är myntfoten otvivelaktigt svealändsk. Brakteaterna har stor diameter och låg relief. Den konstnärliga stilen är dessutom hög. Det finns en tydlig trend för brakteaterna över tiden: lägre konstnärlig stil, högre relief och större diameter (se SNT 2018:1). Allt detta pekar på att brakteaterna är tidiga: sent 1100-tal eller tidigt 1200-tal.

4. Endast kronan är en tydlig kunglig symbol. Bokstaven A skulle kunna vara kunglig eller världslig. Korset kan ha präglats av alla tre sociala klasser. Huvudmotivet kommer dock i skymundan på dessa brakteater, eftersom omskriften tydligt anger REX.

Observationerna lång och retrograd text, låg relief, stor diameter och hög konstnärlig stil pekar alla i samma riktning: tidig kunglig svealändsk prägling – möjligen så tidig som andra hälften av 1100-talet.

Sjöberg (1986) har föreslagit att dessa brakteater skulle ha varit slagna av folkungarna under upproren år 1247 och 1251. Men det är inte alls troligt, eftersom REX finns i omskriften. Det finns inga exempel på brakteater i Europa där REX är utsatt och där detta skulle syfta på någon annan än kungen. Brakteaterna har dessutom för hög silverhalt för att vara upprorsmynt. Uppror och krig är kostsamma och mynt under sådana tider kännetecknas snarare av myntförsämringar eller att upprorsmännen imiterar motståndarens mynt men med lägre silverhalt.

8. Okänd svealändsk mynttort, jarl under Knut Långes regering (1229–34). Fana åt vänster i pärlring, inskrift: VI-CA, okänd vikt (monterad på papper), Ø 16 mm. LL IVA:8a.

REX VPSALIE-brakteaterna är dessutom konstnärligt väl utformade, vilket rimmar illa med upprorsmynt. Det är snarare så, att kungen kan ha tagit hit en tysk myntmästare som präglat dessa brakteater.

En senare studie av Redelius (2006) avfärdar också att dessa brakteater skulle vara upprorsmynt. Han föreslår i stället att de tre brakteattyperna skulle kunna var utgivna av hövdingarna i tre lokala så kallade folkland i Uppland – Attundaland, Fjärdhundraland och Tiundaland. Präglingen kan ha skett under 1240-talet i samband med att skatter skulle betalas in i områdena. Men att tre så små områden i ett landskap skulle ha egen myntprägling med omskriften REX är inte alls övertygande och stannar bara vid en hypotes.

Världslig myntning – fana och sköld

De vanligaste attributen för världsliga brakteater är en person med fana, svärd och/eller sköld. Men även andra motiv kan förekomma såsom torn, byggnader, djur eller bokstäver. Detta gör att de världsliga brakteaterna är de svåraste att bestämma när det gäller mynttort och myntherre. Den första svenska brakteaten som det rätt delade mening om, men som utan tvekan har en världslig myntherre, är en brakteat med en fana och inskriften VICA. Bild 8. Den framkom i ett skattfynd från Eskilstuna tillsammans med flera brakteater efter svealändsk myntfot utgivna av Knut Långe (1229–1234).

Brakteaten med fana och de kungliga brakteaterna har samma myntfot och grunddesign så de har kunnat cir-

kulera samtidigt. Fanan är en mycket tydlig signal för en kunglig eller kejsarlig förläning av en rättighet och förekommer nästan uteslutande på världsliga brakteater i Europa. VICA står här för vicarius – ställföreträdare – och syftar på jarlen. Det förekommer ibland att kungliga/kejsarliga mynt har en fana, men då tillsammans med en krona och någon annan kunglig symbol såsom ett riksäpple.

Några andra brakteater från 1200-talet har en jarl som myntherre. Två svealändska brakteater med omskriften VLF IARL (LL VI:1) respektive WLF DVX (LL VI:2) syftar på Ulf Jarl (1231–1248). Brakteaterna påminner dessutom i stil om Knut Långes brakteater och har en hand och en varg (= ulv) som huvudmotiv. På 1250-talet utgav Birger Jarl en brakteat med bokstaven B efter götaländsk myntfot i Lödöse. Myntningsavfall från denna brakteat i Lödöse mynthus har kunnat dateras till mitten av 1200-talet. Man har här tolkat att bokstaven B står för Birger Jarl.

Till sist tar jag upp den så kallade Gränna-brakteaten, som väger 0,23 gram och är av svealändsk myntfot. Brakteaten har som motiv en fana över en vapensköld. Bild 9. I fältet finns A-RVS inskrivet. Endast två exemplar har påträffats, båda vid utgrävning av kyrkor – ett helt mynt i Gränna kyrka och ett fragment i Sankt Olofs kyrkoruin i Sigtuna. Exemplaren är stampidentiska, vilket skulle kunna indikera en låg upplaga, men det statistiska underlaget är här magert.

Jag går i tur och ordning igenom de fyra vetenskapliga metoderna för att bestämma denna brakteat:

1. *Inskriften.* ARVS betyder egentligen ämynning men syftar här på en stad. Det kan röra sig om Västerås, Uppsala, Nyköping eller möjligen någon annan svealändsk mynttort. Vad som är än viktigare är att ett komplett ord finns på brakteaten. Som vi redan sett i den tidigare artikeln (SNT 2018:2) förekommer detta nästan aldrig på brakteater efter 1230.

2. *Myntfynd.* Brakteaten har inte hittats i något depåfynd tillsammans

9. Grännabrakteaten. Svealand, anonym jarl eller adelsman, ca 1210–35, okänd mynttort. Sköld och fana, A-RVS, vikt 0,23 g, Ø 18 mm.

med andra mynt, endast i två kyrkfynd, i Gränna och i Sigtuna. Detta kan inte ge någon information om mynttort – förutom att brakteaten är svensk.

3. *Myntfot.* Med vikten 0,23 gram och en hög, men något osäker, silverhalt är myntfoten svealändsk. Formen på plantsen indikerar att den är präglad före 1250. Diametern är för stor och reliefen är för låg för att den ska ha präglats efter 1250. Både svenska och tyska brakteater får alltså mindre diameter och högre relief över tiden (se SNT 2018:2).

4. *Sociala attribut.* Här har vi de mest tydliga signalerna; sköld och fana som symboliserar beskydd respektive kunglig förläning. Dessa attribut förekommer nästan uteslutande på världsliga brakteater. Några kungliga eller kyrkliga attribut förekommer inte. Små enkla kors finns på såväl kungliga, kyrkliga som världsliga brakteater från medeltiden. Vi kan därför med hundra procents sannolikhet dra slutsatsen att det är en världslig myntherre som präglat brakteaten – troligen en jarl.

Om man inte använder sig av kända vetenskapliga metoder kan det gå rejält fel vid bestämning av brakteater. Trots att Gränna-brakteaten helt saknar typiska kyrkliga attribut såsom kräkla, bok, välsignande hand, mitra och patriarkalkors, har Lagerqvist i två omgångar (1993 och 2015) hävdade att det handlar om en biskoplig myntning. Fokus har varit dels på två små kors i fanan respektive längst upp på staven och dels på mönstret i vapenskölden.

Några slutsatser om vapensköldens släkttillhörighet har inte kunnat dras

baserat på heraldik. Och som vi tidigare vet kan små kors finnas på brakteater präglade av samtliga sociala klasser. Lagerqvist (2015) menar att det "förefaller alldeles osannolikt" att brakteaten skulle ha präglats av en jarl, utan att kunna ge någon motivering till detta. Men han glömmer huvudmotiven skölden och fanan som nästan uteslutande förekommer på världsliga brakteater. Ett undantag är när ett skyddshelgon är huvudmotivet på en biskoplig prägling (till exempel Sankt Moritz i Magdeburg). Då kan helgonet både ha svärd, fana och sköld. Helgonet är i så fall tydligt markerat med en gloria runt huvudet eller med helgonets namn i inskriften (till exempel MAVRITIVS), men inget av detta finns på Gränna-brakteaten.

En mer detaljerad bild om svensk medeltidsmyntning finns i kapitel 9 i boken *Renovatio Monetæ: Brakteater och myntningspolitik i högmedeltidens* publicerad av författaren och utgiven av SNF samt i artikeln *Coinage Policies in Medieval Sweden* publicerad i *Polish Numismatic News*.

Artikeln är finansierad med forskningsmedel från Sven Svenssons stiftelse för numismatik, Gunnar Ekströms stiftelse för numismatisk forskning samt Stiftelsen Olle Engkvist Byggmästare.

FOTO: MAGNUS WIJK BILD 1, 4,
GABRIEL HILDEBRAND BILD 2–3,
KUNGL. MYNTKABINETTET BILD 5–7, 9,
KJELL HOLMBERG BILD 8.

Noter

¹ Brakteaten med patriarkalkorset påminner om norska brakteattyper så det finns en liten chans att det skulle vara en norsk biskop som präglat brakteater i Lödöse (som låg vid gränsen till Norge), men biskopen i Skara är huvudspåret. Efterpräglingar av myntmotiv från närliggande områden förekommer under medeltiden – och just norska brakteater är vanliga i götaländska skattfynd mellan 1150–1200.

² Sedermera påve Hadrianus IV (1154–1159).

Referenslitteratur

Arnell, S.-E.: Var den tidigaste medeltida myntningen i Sverige kyrklig? *SNT* 2001:1 s. 4–11.

Ekre, R.: Nya märkliga myntningsfynd i Lödöse. *SNT* 1988:2 s. 28–31.

Grinder-Hansen, K.: *Kongamagtsens krise. Det danske møntvæsen 1241–1340*. 2000.

Jonsson, K.: Från utländsk metall till inhemskt mynt. *Numismatiska Meddelanden* XL s. 43–61. 1995.

Klackenberg, H.: Penningar blå – franska, norska eller svenska? Myntcirkulation i västra Sverige 1150–1250. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1991 s. 123–140. 1992.

LL = Lagerqvist, L. O.: *Svenska mynt under vikingatid och medeltid samt gotländska mynt*. 1970.

Lagerqvist, L. O.: Myntet med korsfanan, i L. Jonsson and E. Norberg (red.), *Från fälttåg till folkfest*. Stiftelsen Läcköinstitutet, s. 56–57. 1993.

— Grännamynntet ännu en gång, i T. Talvio och M. Wijk (red.), *Myntstudier. Festskrift till Kenneth Jonsson*, s. 177–180. 2015.

Redelius, G.: De uppländska folklanden och inskriften REX VPSALIE. *Myntstudier*, 2006:1 s. 1–17.

Schive, C. I.: *Norges mynter i Middelalderen*. 1885.

Sjöberg, R.: Rex Upsalie-mynten och folkungaupproren 1247 och 1251. *SNT* 1986:4–5 s. 112–17.

Svensson, R.: *Renovatio Monetæ: Brakteater och myntningspolitik i högmedeltidens Europa*. 2012.

— *Coinage Policies in Medieval Sweden*. *Polish Numismatic News*, 2015:1–2 s. 129–187.

— The Search for Seignorage: Periodic Re-Coinage in Medieval Sweden, *Scandinavian Economic History Review*, 2017, Vol. 65(2), s. 189–205.

— Datering och bestämning av brakteater – fyra olika metoder. *SNT* 2018:2 s. 32–38.

NUMISMATISKA FÖRENINGAR & MYNTKLUBBAR I SNF

Alingsås Numismatiska Förening
Roslagsgatan 27
441 57 Alingsås

Falu-Borlänge Myntklubb
www.fb-myntklubb.se

Göteborgs Numismatiska Förening
www.gnfinfo.se

Halmstads Myntklubb
Öringe 111
312 91 Halmstad

Kalmar Myntklubb
www.kalmarmyntklubb.se

Katrineholm Flen Vingåker Myntklubb
www.kfvmynet.se

Myntklubben Skilling Banco
www.mksb.se

Nola Myntklubb, Örnköldsvik
www.infoom.se/nolamyntklubb

Norrköpings Myntklubb
www.norrkopingsmyntklubb.se

Numismatiska klubben i Uppsala
www.nku.nu

Samlarföreningen Klave
Oskarsgatan 12
331 41 Värnamo

Samlarklubben Numis
www.numisskelleftea.se

Sigtuna Myntklubb
www.sigtunamyntklubb.se

Stockholms Myntklubb
www.stockholmsmyntklubb.se

Strängnäs Myntklubb
strangnasmyntklubb.wordpress.com

Svenska Pollett föreningen
www.pollett.se

Södra Dalarnas Myntklubb
medlem.spray.se/sdmyntklubb

Vetlanda Numismatiska Förening
Ölandsgatan 7
574 37 Vetlanda

Villstadortens Myntklubb
Hedvägen 4
314 33 Hyltebruk

Westerbergslagens Myntklubb
Flatenbergsvägen 4
777 34 Smedjebacken

Ändringar och tillägg?
Kontakta: info@numismatik.se